Türk Töresi

Ziya Gökalp

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Maarif Vekaleti Neşriyatından
Telif ve Tercüme Heyetince Tetkik ve Kabul Edilmiştir

İstanbul – Matbaa-i Amire 1339 [1923]

Hazırlayan:
Dr. Halil İbrahim Şahin

ÖTÜKEN

İçindekiler

Sunuş 7
Önsöz 11

Türk Töresine Dair Taharriler (Araştırmalar)

Başlangıç
1. Töre ne demektir? 19
2. Türk Kendisini Başkalarından Nasıl Ayırıyordu? 22
3. İçtimaî (Toplumsal) Tasnifler 30

Birinci Kitap
Eski Türklerde Din

Birinci Mebhas (Bölüm)
1. Tsinlerin Dini 35
2. Türk Mantığının Makulât-ı Erbaası (Dört Kategorisi) 41
3. Tsin Dininin Esası 46
4. Türk Takvimi 48
5. Dört Unsur 50
6. Dört Hayvan 53
7. Dört Makulenin (Kategorinin) Müsaviliği (Denkliği) 55
8. Sihir 56
9. Şamanizm Dinindeki İlahlar 57
10. Şamanizm Dininde Ruhlar 59

İkinci Mebhas (Bölüm)
İl Dini
1. Çinlilerde İkili Tasnif 65
2. Türklerde İkili Tasnif 68
3. Oğuz Dini Yahut Sulh (Barış) Sistemi 69
4. Yakutlarda İl Dini 77
5. Altay Türklerinde İl Dini 79
6. İl Dininin Esası 81
7. Türk Mantığında Müdebber (Bağlı) Umdeler (İlkeler) 85

Üçüncü Mebhas (Bölüm)

İlhanlık Dini

1. İki Tabaka 87
2. İlhanlık Dini 93

Dördüncü Mebhas (Bölüm)

Türk Mitolojisi ve Destanları

1. Türk Kozmogonisi 99
2. Dokuz Oğuz Menkıbesi 102
3. Oğuz Han Menkıbesi 108
4. Şane Menkıbesi 117
5. Hüvey Hülerde Yani Dokuz Oğuzlarda Kurt Menkıbesi 118
6. Oğuzların Ergenekon Menkıbesi 119
7. Tukyuların Yani Göktürklerin Menkıbesi 120
8. Ergenekon Bayramı 122
9. Sair (Diğer) Türk Menkıbeleri 123
10. Aşk Üstûreleri (Mitleri) 126
    10.1. Güneş Hanım 126
    10.2. Çolbu Hanım 127
    10.3. Öksüz Kız 127

Beşinci Mebhas

Türk Dinine Dair Müteferrik (Çeşitli) Malumat (Bilgiler)

1. İç ve Dış 129
2. Eski Türklerde Kâinat (Evren) Telakkisi (Anlayışı) 131
3. Din Istılahları (Terimleri) 133
4. İbadetler 134

Sunuş

Geçen yüzyılın başlarında başlayan ve imparatorluğun yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yıllarda etki derecesi en yüksek fikir ve bilim adamlarının başında hiç şüphe yok ki Ziya Gökalp gelmektedir. *"Bedenimin babası Ali Rıza Efendi, hislerimin Namık Kemal, fikirlerimin Ziya Gökalp'tır"* diyen Mustafa Kemal, aslında bir bakıma bu gerçeği ifade etmektedir. Ziya Gökalp, büyük bir fikir adamıdır. Ama aynı zamanda çağının bütün modern ve pozitif bilgilerini bilimsel bir disiplinle okuyup irdeleyen ve Türk toplumuna uyarlayan öncü bir bilim adamıdır. Sosyolojinin kurucusudur, kültür ve medeniyet tarihi biliminin öncülerindendir, Fuat Köprülü'yle beraber halk biliminin bilim olmasını sağlayan ilk isimlerdendir. Gökalp, çöküş ve kurtuluş döneminde ortaya çıkan siyasî lider Mustafa Kemal'in uygulayıcılığının arkasındaki fikrî ve teorik güçlerin en etkilisidir. Belki günümüzde Gökalp'a ihtiyaç duyulmasının sebeplerinden birisi de yeni yüzyılın başlarında toplumun aynı sancıları ve felaketleri yaşamama arzusu olmalıdır. Aslında bizi Gökalp'ın yeniden okunması, anlaşılması ve değerlendirilmesinin, dolayısıyla eserlerinin yeniden yayına hazırlamasının gerektiğine iten düşünce de budur.

23 Mart 1876'da Diyarbakır'da dünyaya gelen Ziya Gökalp, çalkantılı bir eğitim hayatının ardından bir yandan araştırmalar yapıp sosyoloji dersleri vermeye çalışırken, diğer yandan siyasetle de irtibat halinde olmuştur. Yaptığı araştırmalar ve yayımladığı

eserler, onu üniversiteye çekerken siyasetle olan ilişkileri nedeniyle hapishane ve sürgün yılları da yaşamak zorunda kalmıştır. Diyarbakır'da otuz üç sayı çıkan *Küçük Mecmua*'nın hemen her sayısında araştırma yazılarını ve şiirlerini yayımlayan Ziya Gökalp, diğer yandan *Türk Yurdu*, *Halka Doğru*, *Türk Sözü*, *İslâm Mecmuası, İçtimâiyyat Mecmuası, Millî Tetebbûlar Mecmuası*, *Yeni Mecmua* gibi çeşitli dergilerde de yazılar yazmaya devam etmiştir. Atatürk'ün de isteğiyle *Hâkimiyet-i Milliye* Gazetesi'nde yazılar yazmış, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve kültür politikalarının geliştirilmesinde siyasî kadrolara önemli katkılar yapmıştır. Türkiye'de Türklük, İslamlık ve Batılılaşma gibi kavramları "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" adlı kitabıyla tartışmaya açmış; Türkçülüğün tarihi, hars, medeniyet, millî vicdan, millî tesanüt kavramlarının izahını ve dilde, dinde, ahlakta, hukukta, felsefede, siyasette Türkçülüğü "Türkçülüğün Esasları" başlıklı çalışmasında anlatmıştır. Ölümünden sonra basılabilen "Türk Medeniyeti Tarihi" adlı kitabı ise Türklerin dini, bilimi, felsefesi, devlet ve aile yapısı üzerine hazırlanmış ciddi bir çalışmasıdır.

Gökalp 24 Ekim 1924 tarihinde vefat etmiştir. 2014 yılı vefatının 90. yılıdır. Asırlık döngü ve kırılmalara uğramadan önce geçmişin tecrübelerini birinci elden eserlerden okumak -her ne kadar okuyup hafızamızı canlı tutan bir toplum olmasak da- her halde yeni sıkıntılara karşı tedbir geliştirmeye yardımcı olacaktır.

Bu çerçevede Doç. Dr. Mustafa Özsarı, Doç. Dr. Salim Çonoğlu ve Dr. Halil İbrahim Şahin'le birlikte Gökalp'ın eserlerinin yeniden basımını bir proje olarak Ötüken Neşriyat'a götürdüğümüzde Nurhan Alpay Bey'in sıcak ve samimi ilgisiyle karşılaşmamız, eserlerin hazırlanmasında bize yol yordam göstermesi, düşüncelerimizde yalnız olmadığımızı göstermiş ve bizi teşvik edici olmuştur. Ötüken Neşriyat'ın gayretli editörü Kadir Yılmaz Bey de kitapların takibi konusunda ısrarıyla bu çalışmaların gün ışığına çıkmasında faydalı olmuştur. İlk etapta Gökalp'ın en temel dört eserini, yani *Türkçülüğün Esasları*, *Türk Medeniyet*

Tarihi, Türk Töresi ve *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*'ı yayına hazırlamaya başladık. Gökalp'ın eserlerini yayımlayan Kültür Bakanlığı'nın kitaplarının bugün artık baskısı tükenmiştir. Gökalp'ı yeniden yayımlayan birçok yayınevi ise sadeleştirilmiş metinler neşretmektedir. Oysa bugün Gökalp'ın eserlerinin ilk baskıları da dâhil olmak üzere eski yazı metinlere daha rahat ve kolay ulaşabiliyoruz, internet ortamı önümüze son derece geniş bir bilgi ve kaynak birikimi seriyor. Bu yüzden özgün baskılardan yeniden okuyarak ve Nurhan Alpay Bey'in, İsmail Gaspıralı serisinde uyguladıkları yöntemi tavsiye etmesiyle, metinlerin bütünlüğünü bozmadan parantez içi açıklamalarla Gökalp'ı hem aslından okuma hem de küçük desteklerle anlama esaslı bir yöntem uygulamaya çalıştık. Daha geniş açıklama ve ayrıntı gerektiren durumlarda kullanılmak üzere her eserin sonuna birer "Kavramlar ve İsimler Sözlüğü" eklemeyi de amaca uygun gördük. Çünkü Gökalp'ı okumak sadece kelimelerin karşılıklarını bulmak ve bilmekle mümkün değildir, onun bilimsel terminolojisini ve özellikle eserlerinde çok sık kullandığı Batı ve Doğu'nun temel eser ve isimlerini tanımak da gerekecektir

Özellikle günümüzde yüzeysel, popüler ve politik bilgi kaynakları karşısında savunmasızca bilgi kirliliğine maruz kalmaları ve dolayısıyla millî kültür ve medeniyet tarihi konularında kimlik buhranı yaşamaları muhtemel ve mümkün olan gençlerin Gökalp okuması elzemdir. Aslında yaklaşık yüz yıl öncesinden, günümüz gençlerine, meraklılara, bilim ve düşünce dünyasından araştırmacılara, kısacası geniş bir okuyucu kitlesine Gökalp, Gökalp'ın eserleri "değişen bir şey yok" demek istiyor. Okuyucuyu Gökalp'la baş başa bırakıp Gökalp'ın bütün eserlerinin yeniden yayımlanmasının Ötüken Neşriyat'a pek yakıştığını vurgulamak istiyoruz.

Prof. Dr. Ali Duymaz
Ziya Gökalp Bütün Eserleri
Yayına Hazırlama Kurulu Adına

Önsöz

Ziya Gökalp, Türklerin tarihi, dini, dili, edebiyatı, antropolojisi, etnolojisi, halkiyatı, sosyolojisi, felsefesiyle ilgili teorik eserlerin yanı sıra halk edebiyatından aldığı konuları işleyerek oluşturduğu edebî eserlerin de sahibidir. "Altın Işık", "Ala Geyik", ve "Kızıl Elma" gibi eserleri masalların, destanların ve efsanelerin yeniden işlenmiş şekilleridir. Bu yönüyle Ziya Gökalp, fikirlerini teoride bırakmamış, uygulamaya da aktarmıştır. Ziya Gökalp, edebiyatın halk edebiyatından kopuk olmamasını, şairlerin ve yazarların kendi halk kültürleri tanıyıp buradaki unsurları "tehzip" yoluyla sanat eseri haline getirmeleri gerektiğini savunan bir fikir adamıdır. Bu düşünceleri, O'nun Avrupa'da ortaya çıkan uluslaşma sürecisini, halk ve halk kültürüyle ilgili çalışmaları da yakından takip ettiğini gösteriyor. Bilindiği gibi Romantizm ile birlikte Avrupa'daki uluslar, kendi köklerini araştırmaya, dil ve edebiyatlarını yabancı tesirlerden kurtarıp öz mecrasına döndürmeye başlamışlar, bu çabaların neticesinde bir yandan Antropoloji, Etnoloji ve Folklor gibi bilim dalları ortaya çıkarken, diğer yandan ise şairler ve yazarlar, edebî yaratmalarında halk edebiyatının üslubunu ve konularını kullanarak yeni eserler ortaya koymuşlardır. Sonuçta uluslaşma sürecini tamamlayan toplumların, millî bir edebiyata, başka bir ifade ile kendi kökleri üzerinde yükselen bir edebiyata ve tabii ki sanata sahip olma yönünde önemli adımlar attıkları görülmüştür. Çok uluslu bir yapıdan ulus temelli bir siyasî yapılanmaya geçiş yapan Türkiye için de benzer

bir sürecin işlediğini söylemek yanlış olmaz. Türk tarihinin, dininin, dilinin, edebiyatının, sanatının, felsefesinin, sosyolojisinin, hukukunun, kısacası Türk varlığının araştırıldığı, araştırılması gerektiği bir dönemde Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü gibi aydınlara önemli görevler düşmüştür. Türkün kim olduğunu, nereden gelip nereye gittiğini, ne düşündüğünü ve neyi nasıl yaptığını sosyal bilimlerin imkânları ölçüsünde izahı, bahsi geçen az sayıdaki mütefekkirin çabalarıyla hayata geçmiştir. Böyle bir ortamda Ziya Gökalp, gerek araştırmaya ve fikrî tartışmaya dayalı çalışmalarıyla gerekse halk kültüründen aldığı konuları işleyerek oluşturduğu edebî eserleriyle döneme damgasını vurmuştur.

Tarafımızdan yayıma hazırlanan "Türk Töresi" adlı bu kitap, Ziya Gökalp'ın araştırmaya dayalı çalışmalarından birisidir. 1923 yılında yayımlanan bu kitabında Ziya Gökalp, Türklerin töreyi ne şekilde tanımladığını, töre anlayışlarının nasıl şekillendiğini, töreyle ilgili bilgilerin hangi kaynaklarda ne ölçüde yer aldığını, kısacası Türk töresinin ne demek olduğunu araştırmaktadır. Eserin "Başlangıç" kısmında "Töre Ne Demektir?", "Türk Kendisini Başkalarından Nasıl Ayırıyordu?" gibi sorular sorarak bunlara cevap arayan Ziya Gökalp, öncelikle töre kelimesini, tarihî ve edebî kaynaklardaki takibini yaparak tanımlamıştır. Ziya Gökalp'a göre Türk töresi, eski Türklere atalarından kalan bütün kaidelerin toplamı demektir. O'na göre Töre kelimesinin Türk kelimesiyle aynı kökten olması da muhtemeldir. Tıpkı "Soğdak" kelimesi, "Soğdlu" manasına olduğu gibi "Türk" kelimesi de "töreli" manasına olabilir. Ayrıca bu kısımda Ziya Gökalp, Türkün kendini diğer milletlerden nasıl ayırdığı meselesini Türklerin "tat" kelimesine yüklediği anlamlarla çözmeye çalışmakta, Türklerin dil ve din noktasında kendilerini başkalarından ayrı gördüklerini söylemektedir.

"Eski Türklerde Din" başlığını taşıyan birinci bölümde Tsinlerin dini, dinin esasları, dinde mukaddes unsurlar, yön-

ler, mevsimler ve ilahların renklerle ilişkisi, ailenin ve cemiyetin gelişimi, Türk takvimi, sihir, Şamanizm'deki ilahlar ve ruhlar, kutun anlamı üzerinde durulmaktadır.

"İl Dini" adlı ikinci kısımda ise Çinlilerin ikili tasnifi (yang ve yen), Türklerde ikili tasnif (ak-kara, sağ-sol); Oğuz dini veya sulh sistemi, Oğuzlardaki sağ ve sol tasnifi, Oğuzların yirmi dört boyu, ongunları, söğükleri, dinî önderleri; Yakutların il dini, Altay Türklerinin il dini ele alınmıştır.

Üçüncü bölümü ise Ziya Gökalp, ilhanlık dininin esaslarına ayırmıştır. Ziya Gökalp'ın tanımına göre ilhanlık, bir ilin başka illere hâkimiyetidir. Bu terim, bir boyun veya ülkenin diğer boylara ya da ülkelere hâkim olmasıyla oluşan siyasî birliği karşılamaktadır. Bu bir bakıma diğer illere üstünlük sağlamak ve illeri birleştirip tek bir çatı altında toplamak demektir. İlhanlık dininden bahsederken ise ödül ve ceza ilahlarının ikiye ayrılmasından ilhanlık dininin ortaya çıktığını, il dininin siyasî sisteme karşılık gelirken ilhanlık dininin ise ahlakî sistem anlamına geldiğini belirtir.

Kitabın dördüncü bölümünde Türklerin yaradılış mitleri, destanları ve efsaneleri hakkında bilgiler verilmiştir. Öncelikle Altay Türklerinden derlenmiş olan yaradılış mitini ele alan Ziya Gökalp, bu anlatıda Türklerin ak ve kara tasniflerinin ortaya çıktığını öne sürer. "Dokuz Oğuz Menkıbesi" olarak Uygurların türeyişini ve göçünü anlatan efsanelere yer veren Gökalp, Türklerin kuta verdikleri kıymetin bu efsanelerde görüldüğünü, Türklerin kendi kanunlarını, yasalarını bırakıp yabancılaşınca göçle cezalandırıldıklarını, Çinlilere verilen Kut Dağı'nın aslında millî vicdanı temsil ettiğini söyler. Bu bölümde Oğuz Kağan Destanı'nın hem Uygur hem de İslamî versiyonlarından parçalar aktarılarak Oğuzların boy sisteminin ve teşkilatlanmasının nasıl oluştuğu izah edilmiştir. Göktürklerin türeyiş efsaneleri, Ergenekon'dan çıkışla, Alan Kova ve Kırk Kız'la ilgili rivayetler, Güneş Hanım, Çolbu Hanım ve Öksüz Kız gibi mitik

anlatılar, bu bölümde özetleri ve kısa değerlendirmeleriyle yer almıştır. Bu bölümde Ziya Gökalp, Türk mitlerini, destanlarını ve efsanelerini farklı bir şekilde okumuştur. Töre merkezli bu çalışmasında Gökalp, eski Türk dönemiyle ilgili halk anlatılarını Türklerin devlet ve toplumsal yapılarının şifrelerini çözmek için kullanmıştır. Türk boylarının, bunlar arasında özellikle Oğuz boylarının ne şekilde ve hangi mantık çerçevesinde oluşturulduğu, ne yapıldığında ceza, hangi durumlarda ödül verildiği, yönetenin ve yönetilenin kimliği, kutsalın ne anlama geldiği ve nelerin kutsal olduğu ve buna benzer pek çok hususa, bu bölümde anlatılardan hareketle cevap aranmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan beşinci bölümde Türklerin iç-dış tasnifi, evren anlayışları, dinle ilgili terimleri ve ibadetleriyle ilgili bilgiler ve düşünceler aktarılmıştır.

Ziya Gökalp'ın eserleriyle ilgili bugüne kadar çok sayıda yayım yapılmıştır. Kitapları ve makaleleri çeşitli kurumlar ve yayınevleri tarafından yayımlanmıştır. Yapılan yayımlara bakıldığında, bunların bir kısmının eserin diline müdahale etmeksizin sadece günümüz Türk harflerine, diğer bir kısmının ise anlam kaygısıyla günümüz Türkçesine aktarma olduğu görülür. Her iki grup yayımın hedeflerine bağlı olarak kullandıkları yöntemin olumlu ve olumsuz yanlarının olduğu aşikârdır. Birinci yöntemle, yani dil ve üslup açısından herhangi bir müdahalede bulunmaksızın yayımlanan Ziya Gökalp kitapları, akademik çevrelerin tercihi olurken, günümüz okuyucusunun ise işini güçleştirmektedir. Çünkü Ziya Gökalp'ın mensubu olduğu dönemin bilim dilinde kullanılan Osmanlıca kelimeler ve terkiplerin büyük bir kısmı artık günümüz Türkçesinde ya hiç kullanılmamakta ya da oldukça az kullanılmaktadır. Bu da orijinal metinlerden Ziya Gökalp'ı okumak isteyenlerin ciddi bir sözlük bilgisine sahip olmasını gerektirmektedir. İkinci yöntemle hazırlanan kitaplarda ise Ziya Gökalp'ın kullandığı ve günümüzde

kullanımdan düşmüş veya kullanımı zayıflamış kelimelerin yerine günümüz Türkçesinden yeni kelimeler konmaktadır. Ancak Ziya Gökalp kitaplarında izlenen bu yöntem, riskli bir yöntemdir. Ziya Gökalp'ın tercih ettiği bir kelimenin yerine başka bir kelime koymak ve bunu da cümle yapısıyla uyumlu hale getirmek, oldukça güç ve bir o kadar da sorumluluk gerektiren bir iştir. Günümüz okuyucusunun metne olan hâkimiyetini arttıran bir yöntem olarak görülse de aslında eserlere yapılan bu tarz müdahaleler pek çok problemi de beraberinde getirmektedir. Bütün bunlar göz önüne alınarak Ziya Gökalp'ın elinizdeki bu eserinde, öncelikle yazarın dil ve üslubunun korunması ve hemen her kesimden okuyucunun eseri rahatlıkla okuması ve anlaması hedeflenmiştir. Bu yüzden çalışmada ilk olarak Türk Töresi'nin 1923 yılında yayımlanan ilk baskısının günümüz Türk harflerine aktarımı yapılmıştır. Aktarım sırasında Ziya Gökalp'ın kullandığı dil ve üsluba herhangi bir müdahale yapılmamıştır. Sonrasında ise günümüz okuyucusu açısından anlam problemi oluşturabilecek bazı kelimelerin hemen yanına cümledeki anlamla uyumlu günümüz Türkçesinden karşılıklar verilmiştir. Bu sayede hem Ziya Gökalp'ın kendi üslubunun görülmesini hem de günümüz okuyucusunun okuma sürecinin kolaylaştırılması sağlanmıştır.

Türk Töresi'nin hazırlanması sırasında kaynaklar ve açıklamalarla ilgili de bazı düzenlemeler yapıldı. Ziya Gökalp'ın çalışmasını yazarken başvurduğu kaynakların önemli bir kısmına sıradan okuyucunun ulaşması oldukça güçtür. Akademisyenler açısından görülmesi daha kolay olan bu eski baskıların yerine yakın dönemde yapılan yeni baskılar tercih edildi. Ziya Gökalp'ın dipnotlarda yaptığı açıklamaların sonuna "Z.G.", tarafımızdan eklenen açıklamaların sonuna ise "h.n." kısaltmaları eklendi. Ayrıca Ziya Gökalp'ın Orhun Kitabeleri, Divanü Lügati't-Türk ve Dede Korkut Kitabı gibi kaynaklardan yaptığı aynen alıntılarda, adı geçen eserleri

hazırlayanlardan kaynaklanan bazı eksiklikler görüldüğünden, bunların yakın dönemde yapılmış doğru şekilleri de eklenmiştir. Yine okuyucunun metne hâkimiyetini arttırmak için "Kavramlar ve İsimler Sözlüğü" hazırlanmıştır. Öncelikle Ziya Gökalp'ın kullandığı kavramların ve terimlerin anlamlarını içeren bu sözlükte, kitapta adı geçen kişi, boy, millet, yer ve eser adlarıyla ilgili açıklamalar yer almaktadır.

"Töre" kelimesinin neredeyse kan davası anlamına geldiği ve anlam açısından olumsuzlandığı günümüzde, töre üzerinde yeniden düşünülmesi ve kelimenin asıl anlamına kavuşabilmesi için Ziya Gökalp'ın bu eserinin bir fırsat olduğunu düşünüyoruz. Ziya Gökalp, hayatını adadığı Türk kültürü, medeniyeti ve toplumuyla ilgili çalışmalarından elde ettiği sonuçları bu eserinde damıtarak kullanmıştır. Türk milletinin yasalarına ve sosyal örgütlenmesine yön veren mantığın veya felsefenin hangi düzlemde ve nasıl şekillendiğini açıklamaya çalıştığı bu eserinde Ziya Gökalp, tarih, coğrafya, sosyoloji, felsefe, antropoloji, etnoloji, halkbilimi gibi çok çeşitli bilim dallarının yöntem ve verilerini, eski Türklerin tarihi ve sosyal hayatıyla ilgili bilgilerin bulunduğu Türk, Çin, Moğol, Arap ve Fars kaynaklarını, konuyla ilgili bilimsel yayımlar yapmış Türk, Fransız, Alman ve Rus bilim insanlarının çalışmalarını; Tatar, Kazak, Kırgız, Altay, Yakut Türklerinin mit, destan ve efsane türündeki halk edebiyatı ürünlerini başarılı bir şekilde kullanmıştır. Kısacası Ziya Gökalp, bu eserinde Türklerin evren algısını, din anlayışını, devlet kurgusunu ve sosyal yapılanmasını belirleyen kodların ve şifrelerin peşine düşmektedir. Okurla eseri baş başa bırakırken, Ziya Gökalp'ın bu eserinin Türk okuruyla buluşmasında Ötüken Neşriyat'ın, kararlı ve titiz tavrının takdire değer olduğunu belirtmek isterim.

Ağustos 2014, Balıkesir **Dr. Halil İbrahim ŞAHİN**

Türk Töresine Dair Taharriler (araştırmalar)

Başlangıç

1. Töre ne demektir?

Selçukîlerle ilk Osmanlılar devrelerinden kalma teamüllere (uygulamalara) *Oğuz Töresi* derlerdi. *Lütfî Paşa Tarihi* Osman Gazi'nin Oğuz beyleri tarafından hanlığa intihabını (seçilmesini) şu suretle (şekilde) anlatıyor: "Siz kayı neslindensiniz! Bu, Oğuz Han'dan sonra Oğuz beylerinin ağaları ve hanları idi. Gün Han vasiyeti, Oğuz töresi mucibince (gereğince) Oğuz neslinden kimse olmayınca hanlık ve padişahlık Kayı soyu var iken özge (başka) boy soyuna düşmez."[1]

Her ne kadar kulaklarımız "töre" kelimesini, "Oğuz" ismiyle beraber işitmeye alışmışsa da, töre yalnız Oğuzların teamüllerinden ibaret değildir. Orhun Kitabesi'nde bu kelimeyi görüyoruz: "İkin ara idi yoksuz Kök Türk anca olurur ermiş, Bilge Kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı yime bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunı yime tüz ermiş. Anı üçün ilig tutmış erinç. İlig tutup törüg itmiş."[2] Şu ibareyi bugünkü Türkçeye çevirirsek şu şekli alır: "İkisi arasında Gök Türkler efendisiz (yani hür ve müstakil olarak) oturuyorlardı. Bilici hakanlar idiler, kahraman hakanlar idiler. Bütün buyrukları bilici idiler, alp idiler. Bütün beyleri, bütün halkları doğru idiler. Bu-

---

1 Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 1, s. 41..

2 Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren ve Yayıma Hazırlayan: Vedat Köken, Ankara 2002: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 128.

nun içindir ki bu kadar büyük bir devleti idare ediyorlardı ve devleti idare ederken kanunlar yapıyorlardı."[3]

Thomsen buradaki "törüg" kelimesini "kanun" diye tercüme etmiş. Hâlbuki başka bir yerde müesseseler (kurumlar) (Les institutions) manasına almış: "Türk Oguz begleri budunı eşidin. Üze Tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun iling, törüng kim artadı?"[4] Şimdiki Türkçeye nakli (çevirisi): "Türk Oğuz beyleri ve halkları işitiniz! Yukarıdan gök basmadıysa aşağıdan yer delinmediyse sizin devletinizi ve müesseselerinizi kim yıktı?"[5]

"Törü" ve "il" kelimelerini bu misallerin (örneklerin) birincisinde "törüg" ve "ilig" şekillerinde kef'li, ikincisinde "törün" ve "ilin" şekillerinde nun'lu görüyoruz. Bunlardaki "kef" ve "nun" harfleri lahikalardan (eklerden) ibarettir.

"Töre" kelimesinin şark (doğu) Türkçesinde "törü" şeklinde olduğunu bize *Divanü Lügat-it-Türk* de gösteriyor. Bu kitabın üçüncü cildinin 167. sayfasında "törü" maddesini şu tariflerle görüyoruz:

---

[3] Ziya Gökalp'ın Orhun Abideleri'nden yaptığı bu alıntı, Muharrem Ergin'in çalışmasında şu şekilde yer almaktadır:
"İkin ara idi oksuz Kök Türk iti ança olurur ermiş. Bilge Kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunı [yime tüz ermiş. Anı] üçün ilig ança tutmış erinç. İlig tutup törü[g itmiş.]"
"İkisi arasında pek teşkilatsız Gök Türkü düzene sokarak öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş." (Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, s. 32-33.)

[4] Age., s. 142..

[5] Bu bölüm, Muharrem Ergin'in çalışmasında şu şekildedir:
"Türk Oguz begleri budun eşiding. Üze tengri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun, ilingin törüngin kim artatı [udaçı erti]?"
"Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti?" (Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, s. 16-17.)

Törü-resm (kaide): Şu darb-ı mesel (atasözü) bu manayı ifade eder: "İl bırakılır, törü bırakılmaz". Bu misal ataların âdetine riayetin (uymanın) lüzumu mevkiinde darp olunur (söylenir). Manası, "devlet yahut ülke terk edilebilir, hars (kültür) terk edilemez." Türklerin düşman eline geçen yerlerden millî töresinin hâkim olduğu yere göçmesi bu meselin hâlâ ifade edilmeksizin ruhlarda yaşadığına delalet eder (gösterir).[6]

Yukarıdaki misaller, bize "töre" kelimesiyle "il" kelimesinin ekseriya (genellikle) beraber kullanıldığını da gösteriyor. "İl" devlet manasına, "töre" kanun manasına olunca bu ikili kelimenin ekseriya beraber zikredilmesi tabii olur. Bununla beraber, töre kelimesinin medlûlu (anlamı) kanun kelimesininki gibi mahdut (sınırlı) değildir. Yazılmış yasalardan başka, yazılmamış teamüller (uygulamalar) de törenin içindedir. Hatta hukukî töreden başka, dinî ve ahlakî töreler de vardır. O halde Türk töresi, eski Türklere atalarından kalan bütün kaidelerin mecmuu (toplamı) demektir. Töre kelimesinin Türk kelimesiyle bir cevherden (kökten) olması da hatıra gelebilir. Başka yerlerde yazdığım veçhile "Soğdak" kelimesi, "Soğdlu" manasına olduğu gibi "Türk" kelimesi de "töreli" manasına olabilir. "Kaf" harfi gibi "kef" harfi de nispet (karşılaştırma) ve vasfiyet (nitelik) edatıdır. Bu faraziyeye (varsayıma) göre, "Türk" kelimesi "töre" kelimesinden çıkmıştır. Mamafih (bununla birlikte), bu faraziye henüz Türkiyatçılar tarafından kabul edilmediği için şahsî bir fikirden ibarettir.

---

[6] Ziya Gökalp'ın *Divanü Lügat-it-Türk*'ten yaptığı bu alıntı Besim Atalay'ın hazırladığı baskıda şöyle yer alır: "törü: Görenek, âdet. Şu savda dahi gelmiştir: ėl kalır törü kalmas = vilâyet bırakılır, görenek bırakılmaz. Bu sav, geçmişlerin göreneklerine uymakla emrolunan kişi için söylenir." (*Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Çeviren: Besim Atalay, Cilt III, Ankara 1998: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 221.)

2. *Türk Kendisini Başkalarından Nasıl Ayırıyordu?*

İslamiyet'ten evvel, Türk, kendisini iki nokta-i nazardan (açıdan) sair (diğer) halklardan ayırıyordu:

1. Lisan nokta-i nazarından,
2. Din nokta-i nazarından.

Türk, lisan nokta-i nazarından kendisine benzemeyenlere, yani Türkçeden ayrı bir dil konuşanlara "Sumlım" adını veriyordu. *Divanü Lügati't-Türk*'te bu kelimenin manası şu veçhile (şekilde) gösteriliyor:

"**Sumlım Tat:** Asla Türkçe bilmeyen İranlı. Bundan başka Türkçe bilmeyen her ferde de Sumlım adı verilir."[7]

O halde, Arap'ın nazarında acem ne ise Türk'ün nazarında da "sumlım" odur: Türkçe konuşmayan bütün kavimler "sumlım"dırlar.

Türk, din nokta-i nazarından kendisine benzemeyenlere de "tat" adını veriyordu. Divan'da bu kelimeye şöyle mana veriliyor:

Tat: Bütün Türklere göre Farsî, yani İranlı. Şöyle bir darb-ı mesel (atasözü) vardır: Tat'ın gözüne vur, dikeni kö-

---

[7] *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Çeviren: Besim Atalay, Cilt I, Ankara 1998: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 486.
Ziya Gökalp'ın yaptığı bu alıntı, Besim Atalay'ın hazırladığı baskıda şu şekildedir: "Sumlum: sumlım tat = Hiç Türkçe bilmeyen Farslı. Türkçe bilmeyen başka kimselere de "sumlım" denir."

künden çıkar. Bu mesel (atasözü) *tat*ların vefasızlığını gösterir. Dikenin hakkı kökünün çıkarılması olduğu gibi, *tat*ın hakkı da gözüne vurulmasıdır. Başka bir meselde de şöyle deniyor: *Tat*sız Türk olmaz, başsız börk olmaz. Yani Fars, Türksüz olamaz.

Tat: Yağma ve Tohsı kabilelerine nazaran Uygur kâfirleri demektir. Onların diyarında bunu işittim. Bu hususta birçok sözler vardır. *Tat Tawgaç* tabirleri beraber kullanıldığı zaman manası Uygur ve Çinli demektir."[8]

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki Farsîlere *tat* denildiği gibi, o zaman Buda dininde olan Uygurlara da *tat* deniliyordu. Demek ki Türk olanlar da, başka dinde bulununca *tat* tabirine layık görülebiliyordu. O halde, *tat* olanlar, Türk'ten lisanca (dil bakımından) farklı olanlar değil, belki dince ve törece ayrı olanlardı. Arap nazarında kâfir ne manaya idiyse, Türk nazarında da *tat* o manaya idi.

Tat ve *Tawgaç* terkibinden de Çinlilere *tat* nazarıyla (gözüyle) bakılmadığı anlaşılıyor. Demek ki eski Türklerle Çinliler arasında dinî ve medenî bir müşareket (ortaklık) vardı. Çinli, harsça (kültür bakımından) Türk'ten ayrı olduğu için, ona Türk denilemezdi. Medenîce Türk'le müşterek (ortak) olduğu için ona Farsîler gibi denilemezdi. Bundan dolayıdır ki Çinliler, *Tawgaç* adıyla ikisinden de ayırt edili-

---

[8] *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Çeviren: Besim Atalay, Cilt II, Ankara 1998: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 280-281.
Bu bölüm, Besim Atalay'ın hazırladığı baskıda şu şekildedir: "Tat: Bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse. Şu savda dahi gelmiştir: Tatığ közre tikeniğ tüpre = Tatın gözüne vur, dikeni kökle, kökünden çıkar. (toxsı ve yağma dillerinde) Uygur gâvurlarının adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim. Tat Tawgaç derler ki Çinli ve Uygur demektir. Bu sav, Farslar hakkında olduğu gibi Çinliler ve Uygurlar hakkında da söylenir. Bu savın yorulması böyledir; çünkü onlar vefasızdır. Dikenin hakkı kökünden kazılmak olduğu gibi, Uygurun hakkı da gözüne vurulmaktır. Başka bir savda "Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas" denir ki, "Tatsız Türk, başsız börk olmaz" demektir."

yordu. *Tawgaç* kelimesi Divanü Lügat'a göre Çinli manasına geldiği gibi, kadimden (eskiden) kalma azim (büyük) masnuat (sanat eseri) manasına da gelir. Bundan başka mülk-i azim ve kadim (büyük ve eski ülke sahibi) olan hükümdara da "Tawgaç Han" denildiğini söylüyor.

O zaman Türkistan'daki telakki (düşünce) bundan ibaretmiş. Fakat İslam diyarında *Tat* ve *Tawgaç* tabirini Farsî ve Türk manasına telakki ederlermiş (düşünürlermiş). Divanü Lügat, birinci telakkinin doğru olduğunu, fakat ikisinin de güzel olduğunu söylüyor.[9]

Tawgaç kelimesi "tew" cevheriyle (köküyle) "gaç" vasfiyet (nitelik) edatından mürekkeptir (oluşur). "Tew" kelimesi Divanü Lügat'a göre "mekr ü hile" manasınadır. Bu suretle[10] "Tawgaç" kelimesi "fendli" manasına gelir. Orhun Kitabesi'nde, Çinlilerin fendiyle Türklerin birbirine geçtiği anlatılırken "fend" manasına olarak "teb" kelimesi kullanılmıştır. Thomsen bu kelimeyi "cazibe ve füsun (sihir)" (aménité et charme) suretinde tercüme etmiştir.[11]

İslamiyet'ten evvel, Türkler, Çinlileri yegâne olarak "ayık" ve "bilgili" tanıyorlardı. Orhun Kitabesi, Çinlilerin Türklere kendi "ayık" ve "bilig"lerini verdiğini söylüyor. Thomsen, "ayık" kelimesini "medeniyet", "bilig" kelimesini "bilgi" suretinde tercüme etmiştir.[12]

Orhun Kitabesi'nde Gök Türklerin Çinlilerle siyasî münasebetlerden başka medenî rabıtaları da (ilişkilerinin de) olduğu anlaşılıyor. Çin imparatorunun kitabelerin yazılması ve "bark"ların yapılması için sanatkârlar ve "yuğ"lara mümessiller (temsilciler) göndermesi de bunu gösterir. Uy-

---

[9] *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Çeviren: Besim Atalay, Cilt I, Ankara 1998: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 584.

[10] Bu kelime, eserde "bu savtta" diye yazılmıştır. Ancak bu kelimenin yanlış yazıldığını, doğru şeklinin "bu suretle" olduğunu düşünmekteyiz.

[11] Thomsen, *age,* s. 130.

[12] *Age*, s. 164.

gurlar ise, Çin medeniyetine daha büyük kıymet verirlerdi. "Kitâbü'l İlmü'n-Nâfi'" bu ciheti güzelce aydınlatıyor:

"Uygurların eski edebiyatından pek az şey kalmıştır. Avrupa âlimlerince malum olan Uygur lehçesinde yazılmış bu az miktarda el yazılarının hepsi, İslamiyet'in kabulünden sonra yazılmıştır. Ve malik bulunduğumuz en eski el yazısı birinci miladî asra kadar çıkabilir. Ma-Tuan-Lin adlı bir Çin müellifinin, alakadar bir velayetin (autorité) miladî 1200 tarihine doğru yazdığı bir takriri (raporu) evvelce görmüştük. Bu takrir bize diyor ki Uygurlarda Çinlilerin "Şi-Kingler, Lokaylidler, Hiyao-Kingler namındaki kitaplarıyla sülalelerin, şairleri ve müverrihleri (tarihçileri) mevcuttu. Uygur gençliği ve reislerin oğulları terbiyelerini mektepte alırlardı. Bunlar yalnız okumayı öğretmekle kalmazlardı. Beyitler ve şiirler ibdaına (yaratmaya) da muktedir olurlardı (güçleri yeterdi)."[13]

Türklerin Çinlilerle münasebeti (ilişkisi) milattan iki yüz sene evvel hüküm süren "Hiyungnu", yani "Hun" namındaki Türk devleti zamanında da mevcuttu. Milattan 174 sene evvel, Çin'den Türk hükümdarına bir prenses getirmek üzere Türk sarayına gelen Çung-Hang Yüeh ismindeki Çinli sefir, Türklerin Çin medeniyetine karşı gösterdikleri taklit temayülünü (eğilimini) Türk hayatı için muzır (tehlikeli) gördü. Bu zat, Türkleri sevdiği için Türk sarayında kaldı, bir daha Çin'e dönmedi. Bu zamanda Türkler muzafferiyet (zaferler) ve millî ittihat (birlik) neticesi olarak zenginleşmişlerdi. Önlerinde Çin harsı (kültürü) gibi alâyişe (gösterişe), debdebeye dalmış yeni bir dünya görüyorlardı. Bu harsın yiyecekleri, giyecekleri, modaları yavaş yavaş Türklerin arasına girmeye başlamıştı. Çinli vezir, bu halin tehlikelerini gösteriyor, onları uyanmaya davet ediyordu. Türkün bütün işi gücü ya sık ağaçlı ormanlarda ava gitmek yahut ovalarda sayısız sürülerini otlatmaktı. Böyle

[13] s. XVIII.

bir hayat yaşayanlara, Çin'de dokunulan ipekli kumaşlar değil, kendilerinin yaptıkları deriden ve kürkten elbiseler elverişli idi. Yoğurt, kımız, peynir, tereyağı, kaymak gibi sütten yapılan yiyecekler, leziz av etleriyle sürülerin besili hayvanları Çin yemeklerinden daha faydalı ve güzeldi. Eğer Türkler, Çinlilerin âdetlerine uyarlarsa, onların hububat ve zahirelerine (tahıllarına), ipekli elbiselerine alışacaklarından, bir gün Çin devletinin hâkimiyeti altına girmeyi o kadar fena görmeyeceklerdi.

Çinli sefir, daima, hükümdara, Türk elinin, atalardan kalma törelerden ayrılmamasını öğüt veriyordu. Çünkü bu törelerdir ki o şanlı ataları yenilmez kahramanlar derecesine çıkarmıştı. Bu öğütlere başka nasihatler de ilave ediyordu. Hükümdar, tebaasının (halkının) ne kadar nüfustan ibaret olduğunu, muhtelif (çeşitli) boyların, obaların ne kadar sürüleri bulunduğunu bilmeli idi. Çünkü nüfus ve emvalin (malların) miktarı malum bulunursa (bilinirse), bir gün Çin aleyhine sefer açıldığı zaman, büyük ve mühimmatlı (silahlı) ordular toplanması mümkün olacaktı.

Çinli sefir, Çinlilerin gururunu kırmak için Çin elçilerine fazla azamet (büyüklük) göstermesini de Tan-Ju'ya (Türk hükümdarına) tavsiye ediyordu. Çin imparatoru, Tan-Ju'ya mektup yazdığı zaman böyle başlardı: "İmparator, Hiyungnuların Tan-Ju'sundan ihtiramla (saygıyla) rica eder ki…" Varakanın (kâğıdın) büyüklüğü muayyen (belli) bir kıtada (ebatta) olurdu. Çinli sefir, Tan-Ju'ya, mektup yazarken, bundan daha büyük kıtada varakalar kullanmasını ve mektubun başına: "Gök ile Yer'in doğurduğu, Güneş'le Ay'ın tahta geçirdiği Hiyungnuların büyük Tan-Ju'su, Çin imparatorundan rica eder ki…" diye yazmasını tavsiye etti. Çung-Hang Yüeh, her fırsatta, Tan-Ju'nun sarayında bulunan ve bilhassa Çin imparatoru tarafından bir memuriyetle görevlendirilmiş olan Çinlilere karşı, Türklerin faziletini övüyordu. Türklerin harsça (kültür açısından) Çin-

lilerden daha yüksek olduğunu söylüyordu. Çinliler ona itiraz olarak, "Türklerin ihtiyarları hakir (küçük) gördüklerini" beyan ediyorlardı. Sefir cevaben, "Çin'de birçok hizmetlerden sonra geçinecekten (geçinmekten) mahrum bırakılmış nice ihtiyarlar bulunduğunu" söylüyordu. "Eğer, Türkler yalnız muharebe (savaş) ile meşgul iseler, bu, milletin selamet (esenlik) ve saadeti (mutluluğu) içindir. İhtiyarlar ve zayıflıktan dolayı harbe gidemeyenler yaşamak levazımına (gereçlerine) malik (sahip) bulunurlar ve düşmana karşı emin bir vaziyettedirler. Baba ile evlatlar karşılıklı olarak birbirini tutarlar. Binaenaleyh (bundan dolayı), Türkleri ihtiyarlara hakaret etmekle itham etmek (suçlamak) haksızdır."

Çinliler, Türklerde babalarla oğulların aynı otağda utanmaksızın beraber yattıklarını, babanın vefatında oğlunun üvey annesini alabilmesini, biraderin vefatında kardeşinin, yengesini alabilmesini zikrederek (öne sürerek) Türkleri zemmediyorlardı (eleştiriyordu). Çung-Hang Yüeh ise daima, Türklerin Çinlilerden üstün olduğunu ispata çalışıyordu. Diyordu ki: "Türkler hayvan etlerinden başka bir şey yemezler, sütten başka bir şey içmezler. Deriden başka bir şey giymezler. Sayısız sürülerini otlaklarda, ırmak kıyılarında gezdirirler. Mevsimler değiştikçe onlar da yerlerini değiştirirler. Yiyecekleri kalmadı mı, derhal ata binerek ava giderler. Bolluk içinde iseler, keyiflerine bakarlar; hiçbir şeyin kaygısını çekmezler. Kaidelerini (kurallarını) değiştirmekten hoşlanmazlar. Bir oğlun, üvey annesiyle, kardeşin yengesiyle evlenebilmesi, ocakların zürriyetsiz (çocuksuz) kalarak sönmemesi içindir. Şimdiye kadar Hiyungnular arasında, bu kadar karışıklıklar çıktığı halde, hiçbir zaman, eski sülale yerine, başka bir aileden bir beyin tahta geçirildiği işitilmemiştir. Çin'de ise bilakis (aksine), öteden beri sülaleler birbirini boğazlamakla uğraşmışlardır. Daima yeni bir mütegallip (zorba) çıkarak,

eski sülaleyi kaldırmış, kendisi yeniden bir imparatorluk hanedanı kurmuştur.

Bundan dolayıdır ki Çin'de, daima bütün eski kaidelerin (kuralların) yıkıldığını görüyoruz. Çinliler halkı düşman tehlikesinden emin bir hale koymak için, surlarla tahkim edilmiş (güçlendirilmiş) şehirler yapıyorlar; fakat halk hücuma uğradığı zaman, yine surlar yüzünden kendisini müdafaa edemeyerek (savunamayarak) teslim bayrağı çekmeye mecbur oluyor.[14]

Bu ifadeler bize Türklerin, Çin'den medeniyet almaya tehalük gösterdiklerini (can attıklarını); fakat Türk harsının (kültürünün) yerine Çin harsını ikame etmekten (koymaktan) sakındıklarını gösteriyor. Orhun Kitabesi'nde Bilge Kağan, kendi milletine bu gayeyi ne güzel anlatıyor:

"Ey Türk milleti, eğer o ülkeye gidersen öleceksin. Fakat içinde ne zenginlik ne de keder bulunmayan Ötüken ülkesinde kalarak, kervanlar ve kafileler gönderirsen, ebedî bir saltanatı muhafazada devam edeceksin!"[15]

Şüphesiz, Türklerin Çin'e gitmeleri, Çin harsı içinde bel' olunmaları (yok olmaları) demekti. Hâlbuki Ötüken'de kalarak kervanlar, kafileler göndermeleri, millî Türk harsını kaybetmeden, Çin medeniyetinden faydalanmayı temin ederdi.

Türklerin millî hars hakkındaki bu endişeleri, menkıbelerde, efsanelerde bile görülür. Bogu Han menkıbesinin nihayetinde Yulun Tegin adlı bir Türk hakanının Kut Dağı'nı, oğluna verilen Çin prensesine mukabil (karşılık), Çin İmparatorluğuna hediye ettiğini ve bundan dolayı üzerinde oturdukları toprağın, hükümdarla beraber milletini üzerinde oturmaktan men ederek göçe icbar ettiğini (zorladığını) ifade ediyor.[16] O zaman Türk devletinin zafer tılsımı

[14] De Guignes, Cilt I, Kısım 2, s. 37.

[15] Thomsen, *age*., s. 166.

[16] Kitabü İlmi'n-Nâfi'.

tanınan bu Kut Dağı'nı, millî harsın (kültürün) bir timsali (simgesi) sayarsak haksızlık mı etmiş oluruz?

Lâhika (Ek)

Tatar kelimesi, "tat eri" tabirinden murahham (kısalmış) olsa gerek. Dede Korkut Kitabı'nda "tat eri" tabiri var. Türkler Tatar sıfatını, cahil yani töresiz olan Moğollarla Tunguzlara isnat ederlerdi (verirlerdi). *Tat* ile *Tatar* arasındaki fark, Arap lisanında kâfir ile cahil arasındaki gibidir. Tatarlarda kan davası, gazve (akın) gibi aşiret âdetleri henüz yaşıyordu. Türkün cahiline, Tatar denilip denilmediğini bilmiyorum.